

Εικόνα 1.

Γυμναστικές επιδείξεις. Αγώνες 1956. Μετρούν το άλμα οι γυμναστές Βίκτωρας Σγουρόπουλος, Σπύρος Φαναριώτης και ο Μαθηματικός Μπάμπης Δημητριάδης.

Γυμναστικές και αθλητικές ιδέες και πρακτικές στο χώρο των Ιονίων Νήσων¹

Άκης Πανδογιάννης

Στο μεταίχμιο του 19ου και του 20ου αιώνα και μέσα σε ιδιαίτερες οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες ψηφίσθηκε με πρωτοβουλία ενός γνωστού πολιτικού, του Υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαίδευσης Αθανάσιου Ευταξία [1899 – 1900], ένας από τους πιο σημαντικούς νόμους για τη γυμναστική και τον αθλητισμό στο νεοελληνικό κράτος. Ο νόμος αυτό με χαρακτηριστικά ΒΧΚΑ² και τον τίτλο «Περί γυμναστικής και αθλητικών γυμναστικών αγώνων» [1899] ακολουθούσε τις δυτικές παιδαγωγικές αναθεωρήσεις περί σύμμετρης ανάπτυξης πνευματικών, ψυχικών και σωματικών δυνάμεων, διαπνεόταν από την αρχαία ελληνική σκέψη και από τις νέες μεταρρυθμιστικές αντιλήψεις σχετικά με την εκπαίδευση και τη γυμναστική αγωγή των νέων και αναγνώριζε τη συμβολή κυρίως της γυμναστικής πρακτικής στη στρατιωτική εξάσκηση των νέων και κατ' επέκταση στην αντίστοιχη αναδιοργάνωση του έθνους αλλά και στη διαμόρφωση νέων ταυτοτήτων με τρόπους διαφορετικούς από την προγενέστερη αυστηρή και μονοδιάστατη στρατιωτική εκπαίδευση. Οι προθέσεις των συν-

τακτών του εν λόγω νόμου είναι σαφείς και αποτυπώνονται ευθύς εξ αρχής: «...Σκοπός της γυμναστικής *είνε η ανάπτυξις των σωματικών και η εν ακμή διατήρησις των ψυχικών δυνάμεων, η εν τη καρτερία έξις και η διά τον στρατιωτικόν βίον προπαρασκευή των νέων*». Με αυτόν τον τρόπο αρχίζει να διαμορφώνεται μια νέα οπτική απέναντι στη σχολική γυμναστική η οποία αφενός προάγει τη γυμναστική αγωγή σε τουλάχιστον ισότιμη θέση με τα άλλα μαθήματα των εκπαιδευτικών βαθμίδων και αφετέρου θέτει τις βάσεις για τη συστηματοποίηση της γυμναστικής τέχνης/επιστήμης και κατ' επέκταση τη συγκρότηση ενός πρώτου σώματος επιστημόνων γυμναστών. Παράλληλα οργανώνεται με διαφορετικό τρόπο η αθλητική συσσωμάτωση, η κοινωνικότητα και η αγωνιστική δραστηριότητα μέσα σε αυτούς τους συλλόγους.²

Σε ότι αφορά στη γεωγραφική και πολιτισμική ενότητα των Ιονίων Νήσων και κυρίως στην Κέρκυρα, που αποτελεί το κέντρο των πολιτισμικών συγκλίσεων που βιώνει ο χώρος, αναγνωρίζονται δύο πρωταρχικές συνθήκες για την περαιτέρω

1. Είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι αποτελεί συνειδητή επιλογή η αποφυγή παράθεσης ονομάτων αθλητών/τριών, προπονητών/τριών και παραγόντων. Πρώτον γιατί κάτι τέτοιο δεν θα ήταν εφικτό στο πλαίσιο του συγκεκριμένου άρθρου, εξαιτίας της ανάπτυξης πολλών γυμναστικών και αθλητικών δραστηριοτήτων σε διαφορετικούς χώρους και χρόνους. Επιπλέον η αναφορά σε ονόματα, ιδιαίτερος στον «ευαίσθητο» χώρο του αθλητισμού, είναι πιθανόν να επιφέρει διαφορετικές προσεγγίσεις και περαιτέρω άγονες αντιπαραθέσεις.
2. Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870 – 1922*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1997, σελ. 62-69, Μ. Οικονομάκου, Ε. Αλμπανίδης, Α. Καραφύλης, Ο Νόμος ΒΧΚΑ² και η συμβολή του στην εξέλιξη της σχολικής γυμναστικής, *Αναζητήσεις στη Φυσική Αγωγή και τον Αθλητισμό* 11,3 (2013,) σελ. 36-47. Για την ένταξη της «γυμναστικής» στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών βλ. Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης [1833 – 1929]*, τ. Β', Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν., 1988, Μ.Α. Καρανταΐδου, *Η φυσική αγωγή στην εθελοντική μέση εκπαίδευση (1862-1990) και ιδρύματα εκπαίδευσης γυμναστών (1882-1982)*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε. [Παιδαγωγική και Εκπαίδευση 43], 2000.

Εικόνα 2.

Γυμναστικές επιδείξεις
Γυμνασίου Θήδεων
Κέρκυρας, 1933.

ανάπτυξη των σπορ και της γυμναστικής σε όλα τα επίπεδα. Από τη μία πλευρά η παρουσία των Άγγλων για πενήντα χρόνια με το καθεστώς της κατάκτησης και της προστασίας των Επανήσων και από την άλλη πλευρά η εκπαιδευτική άνθηση που καταγράφεται με την ίδρυση αλλά και τον ανταγωνισμό γνωστών ιδιωτικών σχολείων συνέβαλαν με διαφορετικό τρόπο στην αθλητική και γυμναστική άνοξη. Στην πρώτη περίπτωση οι Άγγλοι εφαρμόζουν την πολιτισμική διείσδυση και την προσέγγιση των κατοίκων μέσα από τα αθλητικά ομαδικά παιχνίδια που από τα δημόσια σχολεία της πατρίδας τους τα μεταφέρουν στους ανοιχτούς χώρους των Ιονίων Νήσων και έτσι σταδιακά στρέφουν το ντόπιο ενδιαφέρον στην ίδρυση αθλητικών συλλόγων ή τμημάτων και επηρεάζουν τις μορφές κοινωνικότητας των πολιτών. Στη δεύτερη περίπτωση ο ιδιόμορφος ανταγωνισμός επιδόσεων και κύρους μεταξύ των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων οδηγεί στην προβολή της πλήρους σύνταξης των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών και φέρει τη γυμναστική ως παιδαγωγική και ψυχαγωγική διαδι-

κασία σε ισότιμη θέση με τα υπόλοιπα μαθήματα³.

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο Ερμάννος Λούντζης, αφού διαπίστωσε την αναποτελεσματικότητα των πρωτοβουλιών σχετικά με το θέμα της ανασύστασης της παιδείας, συνέταξε μια Έκθεση, στην οποία έθετε το ζήτημα της αναβάθμισης του μαθήματος σε όλα τα Δημοτικά σχολεία με στόχο να επιτευχθεί η άρτια ανάπτυξη της προσωπικότητας των παιδιών μέσα από μια ποιοτική διαχείριση του σχολικού χρόνου αλλά και από τη συμπλήρωση της ψυχοπνευματικής βελτίωσης από τη σωματική ακεραιότητα⁴. Αυτές οι νέες ιδεολογικές αντιλήψεις που αναπτύχθηκαν γύρω από τη συστηματοποίηση της σωματικής δραστηριότητας αποτέλεσαν τη βάση της ανάπτυξης της γυμναστικής αγωγής μέσα στους χώρους της δευτεροβάθμιας και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αλλά και της μετάβασης από το στρατιωτικοποιημένο και πειθαρχημένο μοντέλο γυμναστικής στις ψυχαγωγικές εκφάνσεις των σπορ. Σε ότι αφορά στον αθλητισμό, ανταγωνιστικό και ψυχαγωγικό, αυτή η αναπτυξιακή πολιτική

3. Ενδεικτικά στην Κέρκυρα αυτός ο ανταγωνισμός αφορά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στα δύο δημοφιλή ιδιωτικά σχολεία, το «Καποδίστριας» του Λ. Βλάχου και το «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο» του Γ.Μ. Τσούρη [πρώην Οικονόμου].

4. Χ. Πουταχίδη, *Η αθλητική δραστηριότητα στην Κεφαλονιά μέσα από εφημερίδες και περιοδικά του 19ου και 20ου αιώνα μέχρι το 1953*, Διπλωματική Εργασία στο πλαίσιο του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Άσκηση και Ποιότητα Ζωής» των Τμημάτων Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού του Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης και του Παν/μίου Θεσσαλίας στην κατεύθυνση «Παιδαγωγική και Δημιουργική Μάθηση», Κομοτηνή 2006, σελ. 36-37.

Εικόνα 3.
Γυμναστικές επιδείξεις
21ης Μαΐου
του 2ου Γυμνασίου Αρρένων
Κέρκυρας, 1960.
Αρχείο Δ. Βανδώρου

αρχίζει να γίνεται πράξη αμέσως μετά την «Ένω-ση» και εκφράζεται με την καταγραφή της ίδρυσης του πρώτου αθλητικού σωματείου της Ελλάδας στην Κέρκυρα και κλιμακώνεται στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} και στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Πρωτοπορία αποτελεί η Κέρκυρα που στο διάστημα αυτό καταγράφει την ίδρυση των ακόλουθων συλλόγων. Πρόκειται για τον Κερκυραϊκό Σύλλογο Ριπής [1869], για τον Γυμναστικό Σύλλογο Κέρκυρας [1893], για τον Κερκυραϊκό Γυμναστικό Σύλλογο Κρίκετ [1899], για τον Ποδηλατικό Σύλλογο εν Κερκύρα (1901), για το Φιλαθλητικό Σύλλογο Κερκύρας «Sport Club» (1902), για τον Αθλητικό Σύλλογο «ο Άρης» (1903), για την Κερκυραϊκή Εταιρεία Κρίκετ «ο Φοίνιξ» (1903), για το Γυμναστικό Σύλλογο Κρίκετ «ο Βύρων» (1904), για το Γυμναστικό Σύλλογο Κρίκετ εν Κερκύρα (1908), για την Κερκυραϊκή Εταιρεία Κρίκετ «ο Νέος Φοίνιξ» (1908) και για το Σύλλογο Αντισφαιρίσεως Κερκύρας (1912), που, όμως, η ίδρυση του χωρίς όπως φαίνεται καταστατική επιβεβαίωση μαρτυρείται στα μέσα της δεκαετίας του 1890. Εύστοχα η Χ. Κουλούρη, που

παρακολουθεί και ερμηνεύει τη γεωγραφική κατανομή των αθλητικών σωματείων κατά την περίοδο από το 1870 έως το 1914, σημειώνει ότι στο διάστημα αυτό η ίδρυση σωματείων στην Κέρκυρα αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση, εφόσον μάλιστα περισσότερα σωματεία αρχίζουν να δρουν μόνο στην περιοχή της πρωτεύουσας και συγκεκριμένα 46 στην Αθήνα και 15 στον Πειραιά. Ας μην αγνοηθεί ότι κατά την ίδια περίοδο στο χώρο των Επτανήσων έχουμε αθλητικά σωματεία στη Ζάκυνθο, τον Ζακύνθιο Γυμναστικό Σύλλογο (1894) και το Γυμναστικό Σύλλογο «Φιλόξενος» (1896), στην Κεφαλονιά, τον Γυμναστικό Σύλλογο Αργοστολίου (1899) και το Γυμναστήριον «ο Κέφαλος» του εργατικού συνδέσμου «η Αλληλοβοήθεια» (1906) και στη Λευκάδα το Γυμναστικό Σύλλογο «ο Ηρακλής» (1906). Εξ αυτών των αθλητικών συλλόγων που δρουν στα Ιόνια Νησιά ο Γυμναστικός Σύλλογος Κέρκυρας – μετέπειτα Κερκυραϊκός Γυμναστικός Σύλλογος και ο Γυμναστικός Σύλλογος «Φιλόξενος» Ζακύνθου περιλαμβάνονται στα ιδρυτικά σωματεία του Συνδέσμου Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων

Εικόνα 4.
Ο Γεώργιος Νικοδαΐδης,
από τους δεμεδιωτές
της γυμναστικής επιστήμης
στην Κέρκυρα,
στο χώρο του Γυμναστηρίου.

[Σ.Ε.Α.Γ.Σ./ 1897, μετέπειτα Σ.Ε.Γ.Α.Σ.]⁵.

Η αλληλεπίδραση της αθλητικής ανάπτυξης με τη γυμναστική δραστηριότητα είναι δεδομένη τόσο σε επίπεδο λειτουργίας συλλόγων όσο και στα σχολικά προγράμματα, δεδομένου ότι κυρίως από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι γυμναστές αρχίζουν να εφαρμόζουν γυμναστικά προγράμματα – η μετάβαση στη σουπηδική γυμναστική γίνεται πράξη από τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα – αλλά και αθλοπαιδιές ομαδικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα⁶. Στη βάση των νέων ιδεολογικών αντιλήψεων για την καλλιέργεια του σώματος στο πλαίσιο της παιδαγωγικής διαδικασίας και των ψυχαγωγικών πρακτικών υφαίνονται και στην πολιτισμική ενότητα του Ιονίου θέματα που συνδέονται με την ίδρυση χώρων άσκησης και παιχνιδιού, με τη διαμόρφωση συνθηκών ελέγχου της συμπεριφοράς παιδιών και εφήβων με όρους πειθαρχίας και ευταξίας και με συγκρότηση νέων ταυτοτήτων.

Ως προς το πρώτο θέμα υπάρχει εμφανές ενδιαφέρον στις κοινότητες διαφορετικών νησιών για την κατασκευή επίσημων γυμναστηρίων ή για τη μετατροπή ανοικτών χώρων σε πεδία τυπικής ή άτυπης άσκησης και άθλησης. Αυτή η ανάγκη διαμόρφωσης γυμναστικών χώρων υποδηλώνει τη μεταστροφή της στάσης των πολιτών απέναντι στη γυμναστική και στα σπορ και την ένταξη τους στις παιδαγωγικές, υγιεινές και κοινωνικές αναγκαιότητες της εποχής. Επί παραδείγματι ο εργατικός Σύνδεσμος «Η Αλληλοβοήθεια» [1894] είχε στη δικαιοδοσία του το Γυμναστήριο «Ο Κέφαλος», που πρέπει να προϋπήρχε, με δική του διοίκηση, κανονισμό λειτουργίας, αμθρώπινο δυναμικό και σκοπό την «δια παντείων ασκήσεων προαγωγήν της υγείας, της ευρωστίας και της διαπλάσεως του σώματος των

τε μεδών του Συνδέσμου και παντός άδελφου συμμορφούμενου προς τις διατάξεις του Κανονισμού...⁷. Αντίστοιχα στην Κέρκυρα κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα παρατηρούνται σημαντικές ενέργειες ως την οριοθέτηση χώρων παιχνιδιού και άσκησης, Στην αξιοσημείωτη για τον αθλητισμό χρονιά του 1906 παραχωρείται στον Κερκυραϊκό Γυμναστικό Σύλλογο ο χώρος στο κέντρο της πόλης που από τότε μέχρι και σήμερα ονομάζεται «Γυμναστήριο» και αποτελεί το κέντρο μιας οργανωμένης ατομικής και ομαδικής άθλησης⁸. Την ίδια χρονιά περνούν στο Δήμο της πόλης οι δύο μεγάλες πλατείες [Σπιανάδα], που μέχρι τότε ανήκαν στη στρατιωτική αρχή του τόπου και σταδιακά μετατρέπονται σε χώρους ψυχαγωγίας, με ελεύθερο παιχνίδι, οργανωμένες αθλητικές συναντήσεις κυρίως ποδοσφαίρου, κρίκετ και στίβου και γυμναστικές επιδείξεις σχολείων των δύο πρώτων βαθμίδων της εκπαίδευσης⁹. Η γυμναστική και τα σπορ γίνονται σταδιακά συστατικό μέρος μιας νέας κοινωνικότητας των πολιτών.

Παράλληλα δια μέσου των γυμναστικών και αθλητικών προγραμμάτων τόσο σε επίπεδο σχολείου όσο και στη βάση των συλλόγων με πρωτεργάτες τους γυμναστές των σχολείων επιχειρείται από τα τέλη του 19^{ου} και στο μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αιώνα να ελεγχθεί και να ομαλοποιηθεί η συμπεριφορά παιδιών και νέων. Διαπιστώνονται αποκλίνουσες πρακτικές που άλλοτε εκδηλώνονται με συμπεριφορές επιζήμιες για την κοινότητα που οδηγούν στο αίτημα μιας θεσμικής «παιδονομίας» και άλλοτε συνδέονται με τη χρήση νέων τεχνολογικών μέσων, όπως είναι το ποδήλατο, που αγγίζει τις νεωτερικές εκφάνσεις της άσκησης και επιβάλλει τη λήψη προληπτικών μέτρων, εξαιτίας των επικίνδυνων συμπεριφορών και των θανατη-

5. Ο. Παυλογιάννης, Ε. Αλμπανίδης, Η αθλητική ιστορία της Κέρκυρας – Η συμβολή της στην ανάπτυξη του ελληνικού αθλητισμού, *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας*, Αριθμός 26, Κέρκυρα 2004, σελ. 9-26.

6. Το 1912 στο «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο» στην Κέρκυρα το μάθημα της γυμναστικής γινόταν από ειδικό επιστήμονα γυμναστή σύμφωνα με τις αρχές του σουπηδικού συστήματος και με υγιεινά παιχνίδια ποδοσφαίρου, αντιποδοσφαίρου και κρίκετ. Εφ. *Κέρκυρα*, 26/8/1912.

7. Χ. Πουταχίδη, ό.π., σελ. 54.

8. Εφ. *Αθήναια* 28/1/1906, 16/9/1906.

9. Εφ. *Αθήναια* 10/6/1906, 15/7/1906.

Εικόνα 5.
Γυμναστικές επιδείξεις
Γυμνασίου Θηδέων
στο εθνικό στάδιο Κέρκυρας,
1977.

φόρων συμβάντων¹⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στην Κεφαλληνία και στην Κέρκυρα τίθεται εμφατικά το αίτημα της διαμόρφωσης χαρακτήρων πειθαρχημένων νέων μέσα από την επιλογή κατάλληλων ψυχαγωγικών μορφών και κατά αντιστοιχία την αποφυγή των επικίνδυνων. Σε δημοσιευμένη επιστολή εκπροσώπων του Δήμου στην Κεφαλληνία και με αφορμή τις παραβατικές συμπεριφορές των μαθητών επιβεβαιώνεται η σύσταση του θεσμού της «παιδονομίας» και παροτρύνονται γονείς και δάσκαλοι να ασχοληθούν συστηματικά με την αγωγή των μαθητών, ώστε να αποφεύγουν τα τυχερά κερδοσκοπικά παιχνίδια, να απέχουν από την αισχρή χρήση της γλώσσας και να επιδεικνύουν κοσμιότητα κατά την προσέλευση και κατά την αναχώρησή τους από τα σχολεία¹¹. Αλλά και σε μεταγενέστερους χρόνους, όπως στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο στην Κέρκυρα, στηλιτεύεται η απρεπής συμπεριφορά ομάδων νεαρών μαθητών, οι οποίοι συχνά, ενώ βρίσκονται σε «κοπάνα» από το σχολείο τους, παίζουν σε ανοιχτούς χώρους ποδόσφαιρο προκαλώντας με τη συμπεριφορά

τους¹². Κάποιες φορές, μάλιστα, δημοσιεύονται επιστολές διαμαρτυρίας για τη μετατροπή κεντρικών χώρων, όπως η Κάτω Πλατεία [Σπιανάδα] και το Λιστόν της Κέρκυρας σε χώρο υπαίθριων παιχνιδιών και αθλοπαιδιών, με αποτέλεσμα να ενοχλούνται οι άνθρωποι που κάνουν τον περίπατο τους ή κάθονται να απολαύσουν την ψυχιά τους στα καφενεία της περιοχής¹³. Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι επιχειρείται μια σφαιρική προσέγγιση του προβλήματος σε σχέση μάλιστα με την αθλητική ζωή, μ' έναν τέτοιο τρόπο που περιέχει ερμηνεία των συμπεριφορών και διατύπωση των προτεραιοτήτων. Ως εκ τούτου σημειώνεται ότι οι έφηβοι της εποχής μεγάλωσαν μέσα σ' ένα πόλεμο χωρίς να λάβουν αθλητικό πνεύμα και επομένως αιτούμενο είναι η απόκτηση αθλητικής συνείδησης. Με αυτήν φαίνεται ότι εννοείται η πνευματική εκείνη ωριμότητα του νέου που του επιτρέπει να βλέπει τόσο στο παιχνίδι όσο και στον αθλητισμό τον αντίπαλο του ως φίλο και επιθυμεί να τον αντιμετωπίσει με ίσους όρους και να του επιβληθεί μόνο με την ανωτερότητα της αξίας του. Επισημαί-

10. Εφ. *Η Φωνή* 9/4/1905.

11. Χ. Πουταχίδης, ό.π., σελ. 38. Για την Κέρκυρα εφ. *Η Φωνή*, 28/5/1905.

12. Εφ. *Ελευθερία* 3/5/1946.

13. Εφ. *Ελευθερία* 7/6/1950.

νεται, λοιπόν, ότι τα λάθη δεν είναι των νέων αλλά των μεγαλύτερων, των εκπαιδευτικών και της πολιτείας που δεν προνοούν¹⁴.

Ως προς το τρίτο χαρακτηριστικό αυτών των νέων ιδεών για τη σωματική γυμναστική δραστηριότητα στο χώρο των εκπαιδευτηρίων και όπως προκύπτει από τις αναγγελίες γνωστών ιδιωτικών σχολείων, κυρίως, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παγιώνεται μια συγκεκριμένη αντίληψη σχετικά με τη μορφή που πρέπει να έχει η σχολική γυμναστική και με τους στόχους που αυτή καλείται να υπηρετεί. Σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις τόσο στο εκπαιδευτήριο «Καποδίστριας» όσο και στο «Ελληνικό Εκπαιδευτήριο» στην Κέρκυρα η νέα σχολική γυμναστική αγωγή εντάσσεται στο νέο παιδαγωγικό πρότυπο που απαιτεί την ισότιμη και ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών και παράλληλα δε σταματά να αναπαράγει πρακτικές μιας πατριωτικής και εθνικής παιδείας. Η υλοποίηση αυτών των στόχων περνά με συνέπεια μέσα από την αναλυτική επίκληση των αρχαίων μαρτυριών και την προβολή αυτών των προτύπων που καθόριζαν την εξιδανικευμένη εικόνα του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού¹⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε δύο γνωστούς επίσημους λόγους, που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και συνδέονται άμεσα με τις τελετουργίες των γυμναστικών επιδείξεων των εκπαιδευτηρίων στην Κέρκυρα, αναγνωρίζεται σαφώς η πρόθεση των συντακτών να τονίσουν την αναθεώρηση και την αναβάθμιση των γυμναστικών και αθλητικών ιδεών στη βάση του ένδοξου αρχαίου αθλητικού παρελθόντος. Τα κείμενα αυτών των λόγων περιέχουν αναλυτικές αναφορές στην αθλητική δραστηριότητα του παρελθόντος καθώς και γραπτές μαρτυρίες των διανοουμένων της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας και απο-

σκοπούν στο να ισχυροποιήσουν ένα δημόσιο λόγο που συγκροτείται στα πιο κεντρικά σημεία των κοινοτήτων και που αποβλέπει σε μια γυμναστική αγωγή προσανατολισμένη στη διάπλαση υγιών, ισχυρών και πειθαρχημένων νέων μέσα από την ανάδειξη της διαχρονικής λειτουργίας της αθλητικής και σωματικής άσκησης στην Ελλάδα, μέσα δηλαδή από την τόνωση του νέου εθνικού φαντασιακού¹⁶. Κάποιες φορές μάλιστα καταγράφεται η συνειδητή προσπάθεια σύνδεσης της ανάπτυξης των δημοφιλών νέων αθλητικών παιχνιδιών με το αθλητικό παρελθόν και με την πατριωτική δράση των νέων. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο ύμνος του Κερκυραϊκού Γυμναστικού Συλλόγου Κρίκετ που γράφτηκε από το γνωστό ποιητή των αρχών του 20ου αιώνα Σπύρο Περούλη, από το προάστιο Ποταμός της Κέρκυρας :

Νέοι, λαφρώστε το κορμί / τα πόδια σας φτερώστε / η σφαίρα έρχεται μ' ορμή / και εσείς τον κύπο δώστε

Με τέχνη, δύναμη, αντρεία / στα νέφη να πετάξη / π' εχθρός να μην την εύρει πια / στο δρόμο σας να πάψη

Χέρια και πόδια, μάτια, νους / όταν την πάλλα έχουν / ή ρίχνουν σφαίρα σ' αλλουनों / προσεχτικά να τρέχουν

Δείχτε στον ξένο αγωνιστή / πούσθε απόγονοι εκείνου / του Λαοδάμα σφαιριστή / και Άλιου του Αλκίνου¹⁷.

Αυτές οι νέες αντιλήψεις για τη σχολική γυμναστική αγωγή αλλά και για τη λειτουργία της σε συλλογικό επίπεδο από γυμναστές των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων συγκροτούν το ιδεολογικό πλαίσιο που αναπτύσσεται μεταπολεμικά και επιτάσσει από τη μία πλευρά την επιστημονική οργάνωση των γυμναστικών πρακτικών και από την άλλη την επίκληση των αρχαίων ελληνικών παραδειγμάτων

14. Εφ. Ελευθερία 5/6/1946.

15. Ενδεικτικά: Εφ. *Η Φωνή* 4/6/1905, 11/6/1905, 7/6/1908, Εφ. *Αθήνεια* 17/6/1908, Εφ. *Ελευθερία* 25/3/1947.

16. Χ. Στρατηγός, *Λόγος*. Εκφωνηθείς τη 17 Αυγούστου 1871, προς της ενάρξεως των του κεντρικού δημοτικού σχολείου εξετάσεων, Κέρκυρα [Τυπογραφείο Η ΙΟΝΙΑ], 1871, Σ. Ανδροτσέλης, *Λόγος περί Γυμναστικής*. Εκφωνηθείς τη 26 Ιουνίου 1880 ημέρα ενάρξεως των ενιαυσίων εξετάσεων εν τω Ελληνικό Εκπαιδευτηρίω Π. Α. Οικονόμου, Κέρκυρα [τυπογραφείο ΑΘΗΝΑ], 1880.

17. Εφ. *Η Φωνή* 8/11/1908.

Εικόνα 6.

Αθλητές, αθλήτριες
και γυμναστές,
μετά από σχολικούς αγώνες,
τη δεκαετία του 1960
στην Κέρκυρα.

και προτύπων, ως μορφών ομαλοποίησης και ελέγχου της αθλητικής δραστηριότητας¹⁸. Στα πρώτα χρόνια της δύσκολης πολιτικά και κοινωνικά μεταπολεμικής περιόδου ο Τύπος των Ιονίων Νήσων αποτελεί το ιδεολογικό μέσο για την επικοινωνία και την ενδυνάμωση των διαστάσεων και των επιδράσεων της φυσικής αγωγής τόσο στα παιδιά της εκπαίδευσης όσο και σε αυτά των συλλόγων. Διατυπώνεται η θέση ότι η επανεκκίνηση της γυμναστικής και αθλητικής δραστηριότητας στην Κέρκυρα και κατ' επέκταση και στα άλλα Ιόνια Νησιά μετά το μαρasmus που προκάλεσε ο «πόλεμος» θα πρέπει να στηρίζεται στην αθλητική παράδοση και στα αθλητικά ιδεώδη που συσχετίζουν την ανύψωση του Έλληνα με την αρχαία Ελλάδα και την προγραμματισμένη σωματική άσκηση καθώς και με την κατασκευή γερών και δυνατών σωμάτων που με τη σειρά τους θα λειτουργήσουν ως προμαχώνας της ελευθερίας¹⁹. Αυτή η αναβίωση του αρχαίου πνεύματος, που οργανώθηκε με αφετηρία τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 στην Αθήνα, καθόρισε την πολιτισμική προσέγγιση της γυμναστικής και αθλητικής πραγματικότητας και

τον τρόπο πρόσληψης της από τις κοινότητες των πολιτών, μ' έναν τρόπο, πάντως, που συχνά προκαλούσε ιδεολογικές αγκυλώσεις και κυρίως απομακρυνόταν από τις νεωτερικές θέσεις και συμπεριφορές που ήδη εξέφραζαν την πλειοψηφία των πολιτών²⁰.

Από την άλλη πλευρά όλο και συχνότερα τίθεται το ζήτημα της επιστημονικής κατοχύρωσης των σωματικών προγραμμάτων και της υποχρεωτικής υπαγωγής τους στα νέα δεδομένα των επιστημών της ιατρικής και της υγιεινής. Αυτό σηματοδοτεί την επιβολή επιστημονικών αρχών στα σχολεία και στα αθλητικά σωματεία, με την επαρκή παρακολούθηση του έργου της φυσικής αγωγής που εφαρμόζεται εκεί και το οποίο μέχρι τότε ήταν ανεπιτήρητο. Αναπτύσσονται μάλιστα ειδικότερες θέσεις, σύμφωνα με τις οποίες η επίδοση πρέπει να είναι το αποτέλεσμα μιας έλλογης και επιβλεπόμενης προσπάθειας και γι' αυτό πρέπει ο ασκούμενος να παρακολουθείται ιατρικώς για την εξακρίβωση αντενδείξεων φυσικών ή παθολογικών και αναιολόγως να λαμβάνεται η σχετική μέριμνα. Σημει-

18. Εφ. *Ελευθερία* 25/3/1947, 28/9/1948, 2/10/1948.

19. Εφ. *Ελευθερία* 25/3/1947.

20. A. Pavlogiannis, G. Pavlogiannis, Society – cultural sports: the contribution of social and cultural history of sports, in M. Bottis [ed.] *Access to knowledge in the 21st century. The interplay of society education, ICT and Philosophy*, 16th Netties Conference Reading Society, Corfu, Greece, May 3-4, 2018, 164-167.

Εικόνα 7.

Μέρος του γυμναστικού
δυναμικού της Κέρκυρας
δίγο μετά τα μέσα
του 20ου αιώνα
Από αριστερά
Μπούζιος Ζερβού
Σγουρόπουλος
Μαυρομάτης
Τοντής
Φαναριώτης.

ώνεται, ακόμη, ότι συχνά εμφανίζονται στους στίβους μη αθλητικά σώματα και θεάματα αθλητών με κακές συνήθειες [καπνίζουν, πίνουν, ξενυχτούν]. Επιπρόσθετα και με κριτήριο την έναρξη της εποχής του πρωταθλητισμού προτείνεται η λελογισμένη και υγιής άσκηση με απαραίτητη τη συνεργασία γυμναστή και αθλητίατρου. Ο πρώτος θα αναλαμβάνει να αυξήσει τη δύναμη και να εξασφαλίσει τη σωματική και ψυχική υγεία του αθλητή σε συνδυασμό και με την σχολική πνευματική του επίδοση, για να τον κάνει καλό αθλητή και καλό πολίτη και ο δεύτερος θα είναι ακοίμητος φρουρός των επιδράσεων της άσκησης και των κινδύνων που αυτή μπορεί να προκαλέσει²¹.

Σε αυτά τα νέα αιτήματα προσαρμόζεται αφενός ο λόγος των επιστημόνων γυμναστών, που σταδιακά εμφανίζονται με πρόθεση να διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανασύνταξη των γυμναστικών και αθλητικών πρακτικών και αφετέρου ο τρόπος οργάνωσης των αθλητικών συλλόγων που προσβλέπει πλέον σε μια πιο ελεγχόμενη σωματική ενασχόληση. Στην πρώτη περίπτωση η παρέμβαση των επιστημόνων γυμναστών στη σωματική και ψυχαγωγική ενασχόληση των πολιτών και ιδιαίτερος των νέων αποβλέπει στο συνδυασμό

της χαράς και της καλής διάθεσης με την υγεία του ατόμου και τη σωματική του κατάσταση. Σε τακτική αρθρογραφία στο μεταπολεμικό τοπικό Τύπο υποστηρίζεται ότι η υγιεινή σωματική κατάσταση και η μακροζωία εξαρτώνται από τη διατήρηση τάξης στην καθημερινή ζωή, την καλή και επαρκή διατροφή, τον ύπνο και τη στέγαση σε υγιεινό περιβάλλον, την υποχρεωτική χρήση λουτρού τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα και τη μικρή δόση ευχάριστης πρωινής γυμναστικής²². Αντίστοιχα σε επίπεδο αθλητικών συλλόγων καταγράφεται η προσπάθεια να οργανωθεί η λειτουργία του σωματείου και η ζωή των αθλητών / τριών με τρόπο που θα συνδυάζει την σώφρονα δράση με την διασφάλιση της άσκησης. Επί παραδείγματι το Δ.Σ. του αθλητικού συλλόγου «Ελλάσποντος» της Κέρκυρας συντάσσει και δημοσιεύει το δεκάλογο του καλού αθλητή με την ακόλουθη μορφή:

1. Γύμναζε το σώμα σου.
2. Πίστευε ότι ο αθλητισμός είναι μέσο για να τελειοποιηθεί ο χαρακτήρας του ανθρώπου.
3. Να παρακολουθείς τους αγώνες στα στάδια και στα γήπεδα και να φροντίζεις να μεταδίδεις το υγιές αθλητικό πνεύμα σε όλους.
4. Να ενθουσιάζεσαι μόνο με την πραγματική

21. Εφ. *Εδενδερία* 28/9/1948, 13/10/1948, 29/1/1949.

22. Εφ. *Εδενδερία* 2/10/1948, 7/10/1948, 13/10/1948.

νίκη που είναι η επικράτηση και η επιβράβευση της ηθικής υπεροχής του γερού και αρμονικού σώματος.

5. Αν είσαι πραγματικός φίλαθλος, θα εκτιμάς την ηρωική προσπάθεια ενός αρμονικού και ασκουμένου σώματος περισσότερο από το αποτέλεσμα, γιατί δεν είναι σκοπός η νίκη αλλά ο αγών.
6. Αν είσαι πραγματικός φίλαθλος μην ανήκεις σε αθλητικά κόμματα, μη συνδυάζεις τα ατομικά συμφέροντα με τον αθλητισμό, μην έχεις μικροφιλοδοξίες.
9. Προσπάθησε να δημιουργήσεις το αθλητικό πνεύμα στους αθλητές, γιατί είσαι υπεύθυνος για το αθλητικό τους περιβάλλον.
8. Να πειθαρχείς πρώτος και να σέβεσαι τις αποφάσεις των υπευθύνων ακόμη κι όταν νομίζεις ότι είναι άδικες. Μπορείς όμως να διατυπώνεις νομίμως και ευγενώς τις αντιρρήσεις σου.
9. Να είσαι ψύχραιμος, δίκαιος, ευγενής, φιλόξενος και πολιτισμένος.
10. Πλάσε με τη φαντασία σου τον ιδεώδη αθλητή [«καλός καγαθός», «σπόρτομαν»]. Θα σε βοηθήσει ο δεκάλογος του αθλητή²³.

Εκεί, περίπου στα μέσα του 20^{ου} αιώνα αρχίζει να γίνεται πραγματικότητα το αίτημα που διατυπώθηκαν από την αρχή του ίδιου αιώνα και εξέφραζε την αντίληψη ότι η γυμναστική δεν αποτελεί «*πλημμέδεια απρεπής*», αλλά σημαντική μορφή αγωγής, ισότιμη των άλλων μαθημάτων ως προς το στόχο της ολόπλευρης ανάπτυξης παιδιών και εφήβων²⁴. Και συμπληρωματικά σε αυτά τα νέα παιδαγωγικά δεδομένα και με πρωτεργάτες τους γυμναστές της εκπαίδευσης στο εξωσχολικό τους χρόνο, αρχίζει να συγκροτείται μια νέα κοινωνική γυμναστική αντίληψη – μια πρόδρομη εικόνα των σημερινών ιδιωτικών γυμναστηρίων – που λαμβάνει τη μορφή των οργανωμένων τμημάτων και χώρων υγιεινής άσκησης και αποβλέπει στη δημιουργική διαχείριση του χρόνου των πολιτών. Μέ-

σα από την επικοινωνιακή προβολή αυτών των αναγγελιών στον τοπικό Τύπο της εποχής προκύπτει το εξειδικευμένο επιστημονικό ενδιαφέρον για τη σωματική βελτίωση των πολιτών, ανδρών και γυναικών, με συγκεκριμένους στόχους όπως:

- Διεύρυνση της θωρακικής περιμέτρου.
- Αύξηση της εισπνευστικής χωρητικότητας των πνευμόνων.
- Βελτίωση κυφωτικών και σκολιωτικών παραμορφώσεων.
- Βελτίωση πλατυποδιών και ρεβοποδιών.²⁵

Σε άλλη δημοσίευση, πάντα στον τοπικό Τύπο και πάντα σε σχέση τις με νέες συνθήκες άσκησης στην Κέρκυρα, γίνεται γνωστό το έργο του αθλητιάτρου σε συνεργασία πάντα με το γυμναστή, σύμφωνα με το οποίο ήταν:

- Να εξετάζει τους προς άσκηση αθλητές.
- Να εξάγει συμπεράσματα μετά από ανθρωπομετρική, οργανική και ψυχολογική εξέταση σε ποιο τύπο ανήκει ο αθλητής και για ποιο κλάδο είναι κατάλληλος.
- Να παρατηρούν μήπως οι αθλητές από υπερβολικό ζήλο ή από αμάθεια βλάπτουν παρά ωφελούν τους οργανισμούς τους²⁶.

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του '50 συστηματοποιείται η λειτουργία των σχολικών αθλητικών αγώνων, κυρίως καλαθοσφαίρισης, πετοσφαίρισης και στίβου, με κέντρο τα Γυμναστήρια των πόλεων και τους διαμορφωμένους ανοιχτούς χώρους και με τη μορφή των ανταγωνιστικών πρωταθλημάτων. Επιστήμονες της σωματικής αγωγής αναλαμβάνουν το συντονισμό των πραγμάτων, με τέτοιο τρόπο, ώστε σε σύντομο χρόνο να φανούν τα πρώτα αποτελέσματα. Ημερίδες, περιφερειακοί αγώνες και συμμετοχές σε αγώνες εκτός των νήσων αρχίζουν να λαμβάνουν τακτική μορφή και να προσελκύουν το

23. Εφ. *Εδευθερία* 10/7/1949.

24. Εφ. *Αθήθεια* 4/6/1905.

25. Εφ. *Εδευθερία* 12/10/1948.

26. Εφ. *Εδευθερία* 13/10/1948.

Εικόνα 8.
Σχολικές επιδείξεις
του Γυμνασίου Αρρένων
Κέρκυρας, 1963.
Στη μέση ο γυμναστής
του σχολείου
Σπύρος Φαναριώτης.

ενδιαφέρον των φιλάθλων. Για παράδειγμα γνωστοποιείται ότι την ίδια περίοδο ξεκινούν και αποκτούν τακτικότητα οι σχολικοί αγώνες κλασικού αθλητισμού με συμμετοχές μαθητών από εκπαιδευτικά ιδρύματα της 9ης εκπαιδευτικής περιφέρειας, που περιλαμβάνει σχολεία από την Ήπειρο, την Κέρκυρα και τη Λευκάδα. Μαθητές, αθλητές και αθλήτριες του στίβου, αρχίζουν να ταξιδεύουν στην ηπειρωτική ακτή για να συμμετέχουν σε τέτοιους αγώνες. Το Υπουργείο Παιδείας αποφασίζει να αναθέσει την οργάνωση των Μαθητικών Αγώνων στίβου της 9ης Εκπαιδευτικής Περιφέρειας της περιόδου 1953 στην Κέρκυρα και να τους εντάξει στο πρόγραμμα των εκδηλώσεων για τον εορτασμό της εθνικής εορτής της «Ενώσεως» [21η Μαΐου]. Έτσι παραμονές της συγκεκριμένης εορτής φθάνουν στην Κέρκυρα 120 μαθητές από σχολεία των Ιωαννίνων, της Πωγωνιανής, της Άρτας, της Πρέβεζας, της Ηγουμενίστας, της Παραμυθιάς και της Λευκάδας για να συμμετέχουν στους Περιφερειακούς Μαθητικούς Αγώνες, που για πρώτη φορά θα διεξαχθούν στην Κέρκυρα. Από την οργανωτική επιτροπή έχει προβλεφθεί ότι τόσο οι μαθητές – αθλητές όσο και οι συνοδοί τους, γυμναστές αλλά και εκπαιδευτικοί άλλων ειδικοτήτων, να φιλοξενηθούν σε οικίες μαθητών της Κέρκυρας.

Είναι βέβαιο ότι αυτοί οι αγώνες αποτέλεσαν γεγονός για την τοπική κοινωνία της εποχής και προσέλκυσαν το ενδιαφέρον χιλιάδων θεατών, δεδομένου μάλιστα ότι προβλήθηκαν για αρκετές μέρες στις σελίδες των εφημερίδων και προκάλεσαν ενδιαφέρουσα αρθρογραφία με κοινό θέμα την ανάπτυξη του τοπικού αθλητισμού. Από το πρόγραμμα τους προκύπτει ότι περιείχαν τα περισσότερα αθλήματα του στίβου [δρόμους, άλματα, ρίψεις, σκυταλοδρομίες] για αγόρια και για κορίτσια, περιέχοντας μάλιστα και ειδικές κατηγορίες, παιδών και εφήβων για τα αγόρια και κορασίδων και νεανίδων για τα κορίτσια, που αντιστοιχούσαν σε ομάδες σχολικών τάξεων και κατά συνέπεια ηλικιών των μαθητών και των μαθητριών. Παρακολουθώντας το πρόγραμμα των αγώνων αλλά και τις συμμετοχές και τις επιτυχίες των αθλητών / τριών μπορούμε να φθάσουμε σε κάποιες χρήσιμες παρατηρήσεις. Την εποχή αυτή και βάσει του ισχύοντος τότε αθλητικού νόμου τα σχολεία λαμβάνονται ως αθλητικοί σύλλογοι, που εκτός από τις σχολικές υποχρεώσεις μπορεί να συμμετέχουν ως αυτόνομες ομάδες στα κανονικά πρωταθλήματα τόσο του κλασικού αθλητισμού όσο και των άλλων αθλοπαιδιών. Απ' ότι φαίνεται, μάλιστα, λόγω της στήριξης που λαμβάνουν λειτουργούν ανταγωνι-

Εικόνα 9.
Μάθημα κωπηλασίας
στο Ναυτικό Γυμνάσιο Ιθάκης,
1959-1960.
Αρχείο Ιωάννου Αρσέν.

στικά, τουλάχιστον στο στίβο, στο μπάσκετ και στο βόλεϊ, προς τους συλλόγους της πόλης και εμφανίζουν συχνά καλύτερη οργάνωση και κατά συνέπεια μεγαλύτερες επιτυχίες από τα παραδοσιακά σωματεία του τόπου²⁷.

Με αφορμή τη διοργάνωση των μαθητικών αγώνων της 9ης Εκπαιδευτικής Περιφέρειας στην Κέρκυρα του 1953 και την έλευση εκατοντάδων μαθητών – αθλητών αναδεικνύεται με αρθρογραφία το θέμα των ανεπαρκών αθλητικών υποδομών στην Κέρκυρα. Είναι ενδεικτικό ότι το άρθρο γίνεται πρωτοσέλιδο και καλύπτει σχεδόν όλη την πρώτη σελίδα της τοπικής εφημερίδας «Ελευθερία» [16/4/1953]. Σε αυτό συγκρίνονται τα αθλητικά δεδομένα του τόπου με τα αντίστοιχα των όμορων νομών, που ήδη έχουν αποκτήσει επαρκείς εγκαταστάσεις, σε αντίθεση με την Κέρκυρα, που παρότι διαθέτει μεγάλη αθλητική παράδοση, σπουδαίο αθλητισμό και είναι πρωτοπόρος στην ίδρυση του ΣΕΑΓΣ [μετέπειτα ΣΕΓΑΣ], παρουσιάζει μεγάλη καθυστέρηση σε θέματα αθλητικών

υποδομών. Με διορατικότητα τίθεται το ζήτημα των αθλητικών εγκαταστάσεων σε άλλη διάσταση και στην ουσία γίνεται λόγος για την ανάγκη κατασκευής όχι μόνο ποδοσφαιρικού Σταδίου, αλλά αθλητικού κέντρου που θα μπορεί να φιλοξενεί τα αθλήματα του κλασικού αθλητισμού, του υγρού στοιχείου, του κρίκετ και των λοιπών αθλοπαιδιών. Με αυτόν τον τρόπο δημοσιοποιείται το έλλειμμα των αθλητικών υποδομών, κατάσταση που αντανακλά σε όλα τα νησιά του Ιονίου και σε αυτήν τη βάση ενδυναμώνεται το αίτημα για σωματειακή και μαζική άθληση και θα δημιουργεί τις συνθήκες για περαιτέρω ανάπτυξη του αθλητισμού. Υποστηρίζεται, ακόμη, ότι η τεκμηρίωση αυτών των αιτημάτων δεν είναι μόνο αθλητική, αλλά ενισχύεται από κοινωνικά και κυρίως παιδαγωγικά κριτήρια, καθώς ο αθλητισμός αποτελεί πρότυπη μορφή αγωγής και υγείας των νέων.

Καταληκτικά, συνάγεται ότι η διαμόρφωση των γυμναστικών και αθλητικών πρακτικών στο χώρο του Ιονίου Πελάγους ακολούθησε τις ιδιαίτερες και σημαντικές πολιτισμικές εξελίξεις που κατά τον 19^ο και στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα καταγράφηκαν σε αυτές τις κοινότητες και εμφανώς επηρεάστηκε από τις δυτικές αντιλήψεις και μεταβολές περί σωματικής άσκησης και αθλητικής κοινωνικότητας. Τόσο σε επίπεδο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όσο και στη βάση λειτουργίας των αθλητικών και γυμναστικών συλλόγων και κυρίως μέσα από το έργο των γυμναστών η άσκηση και τα παιχνίδια αποκτούν σταδιακά παιδαγωγική, υγιεινή και κοινωνική σημασία, γίνονται ουσιαστικό μέρος της καθημερινότητας της επανησιακής νεολαίας και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της πολιτισμικής ενότητας των Ιονίων Νήσων και στην ενίσχυση των αντίστοιχων ταυτοτήτων²⁸.

27. Εφ. *Ελευθερία* 20/5/1953, 23/5/1953.

28. Ο. Παυλογιάννης, Η ανάγκη ανάδειξης της πολιτιστικής και ιστορικής διάστασης του αθλητισμού στο πλαίσιο μιας περιφερειακής πολιτικής. Η περίπτωση των Ιονίων Νήσων, *Πρακτικά του Διεπιστημονικού Συνεδρίου «Επάνησα 20ος - 21ος αιώνας: οικονομία - δημογραφία-περιβάλλον - ποδητισμός»* (27/9-30/9/2001), Αθήνα 2003, 302-310. Βλ. ακόμη Ο. Παυλογιάννης, Για μια περιφερειακή πολιτική για τον αθλητισμό, Εφ. *Ενημέρωση* 19/11/2010.